

Газуда Л. М., Ерфан В. Й.

РЕГІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

В статті розглянуто основні чинники впливу на формування передумов розвитку країни та її регіонів, в тому числі на забезпечення продовольчою продукцією регіону. Проаналізовано інвестиційні надходження, передусім іноземні, в аналізовані види економічної діяльності, товарну структуру експорту-імпорту продовольчої продукції Закарпатської області та можливості її виробництва в умовах малоземельного регіону.

Ключові слова: внутрішні й зовнішні чинники впливу, продовольча продукція, види економічної діяльності, експорт-імпорт продовольчої продукції, регіон

ВСТУП

Розвиток продуктивних сил сприяє поглибленню регіональної спеціалізації, концентрації зусиль регіональних сфер продовольчої безпеки на виробництві тих видів продукції, для яких на території області чи району склалися найсприятливіші умови. Найважливішим елементом агропромислового та продовольчого комплексів, їх матеріально-речових носіїв є продуктивні сили. Вони є чинниками, що забезпечують перетворення речовини природи відповідно до потреб людей, створюють матеріальні й духовні блага і визначають зростання продуктивності суспільної праці. Разом з техніко-економічними відносинами (відносинами спеціалізації, кооперування виробництва, його концентрації та ін.) продуктивні сили створюють технологічний спосіб агропромислового виробництва. Особлива роль серед них належить землі, яка в сільському господарстві використовується як засіб, так і предмет праці. У аграрному секторі земля є головним засобом виробництва, яка за правильного використання постійно відновлює свою родючість, більше того, якісно поліпшується. Її природна родючість неоднакова в різних природнокліматичних умовах. Тому в землеробстві праця однакової кваліфікації і фондоозброєності дає різні результати залежно від природних умов, тобто продуктивність праці тут визначається, передусім, продуктивністю природних факторів.

Продовольчі комплекси сільського господарства, лісового господарства та рибного господарства відповідної спеціалізації функціонують у кожному з регіонів, однак в одних регіонах вони можуть бути ширші за набором галузей та видів економічної діяльності, а в інших – вужчі.

Методологічним та прикладним засадам виробництва сільськогосподарської продукції, виробництва харчових продуктів присвячені наукові дослідження та публікації вчених-економістів Л. В. Дейнеко, А. О. Коваленко, П. І. Коренюк, М. А. Лендел, В. П. Прадун, Е. І. Шелудько та інші.

Метою дослідження є особливості продовольчого забезпечення в умовах малоземельного регіону через призму основних чинників формування передумов його розвитку. В процесі дослідження використано методи аналізу, в тому числі економіко-статистичний та порівняльний, а також синтезу стосовно окреслення передумов регіонального розвитку аграрної сфери і продовольчого забезпечення.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Особливі форми прояву загальних закономірностей становлення і розвитку продовольчого забезпечення окреслюються різномірними чинниками, які є специфічними і найбільш суттєвими для кожного із регіонів, що відіграють важливе значення у забезпеченні розширеного відтворення суспільного виробництва за рахунок провідних видів економічної діяльності, зокрема секцій [4]: А – сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство; розділ 10 – виробництво харчових продуктів, який є складовим секції С – переробна промисловість, за національним Класифікатором видів економічної діяльності, що набрав чинності з 1 січня 2012 р.

Специфічними передумовами розвитку зазначених секцій КВЕД, які безпосередньо стосуються продовольчої безпеки в окремо взятому регіоні є [15, с. 111, 112]: 1) сприятливі природнокліматичні умови для вирощування сировини з метою виробництва продукції харчової промисловості; 2) достатня кількість виробничих потужностей сучасного матеріально-технічного оснащення і технічного рівня, що спроможні забезпечити ефективну переробку місцевої сировини у високоякісні продукти харчування; 3) розвинена виробнича і соціальна інфраструктура, спроможна забезпечити ефективний розвиток виробництва продовольства; 4) розвиток ринків збуту продовольчих товарів, мережі підприємств оптової і роздрібною торгівлі продовольчими товарами; 5) розвиток мережі транспортування продовольчих товарів з місць їх виробництва до споживачів; 6) кваліфіковані трудові ресурси, спроможні забезпечити ефективний розвиток виробництва і реалізацію харчових продуктів; 7) довгострокова практика розвитку провідних видів

економічної діяльності зазначених секцій КВЕД; 8) сприятливе геополітичне положення регіону, яке дає змогу на основі всебічного використання переваг територіального поділу праці формувати розвинений експортний потенціал продовольчих товарів, виходити в конкурентній боротьбі на регіональні й світовий ринки продовольства.

Важливим показником розміщення об'єктів аграрного виробництва, лісового, рибного господарства та харчової промисловості є кількість підприємств, зосереджених у різних регіонах, їх частка в загальній кількості підприємств, обсяг продовольчої продукції, що виробляється в окремих регіонах, її частка в загальному обсязі продукції.

Передумова, як відмічається в економічній енциклопедії, є пропозицією, що розглядається як справжня і є відправним пунктом у процесі прийняття рішення [2, с. 713]. Характерною передумовою для України, до проголошення її незалежності, було те, що стосовно техніко-економічних відносин економіка нашої держави в межах СРСР була відкритою. Свідченням цього є те, що в народногосподарському комплексі до 80 % виробництва товарів не мало завершеного технологічного циклу. Проте щодо світогосподарських зв'язків економічна система України, як в цілому і СРСР, була закритою (на СРСР наприкінці 80-х років XX ст. припадало лише 4 % світового експорту, хоча він виробляв до 14 % світового матеріального продукту) [1, с. 395].

Основні чинники формування передумов розвитку країни та її регіонів частіше за все поділяють на зовнішні та внутрішні. Серед зовнішніх чинників (рис. 1) для будь-якої держави, в тому числі й її регіонів, важливе значення має політична ситуація в країнах, що межують з нею (регіоном), та у світі в цілому. Це зумовлено тим, що Україна не може залишатися байдужою до ситуації, що складається у світі, та ігнорувати якість політичних та економічних відносин з іншими країнами.

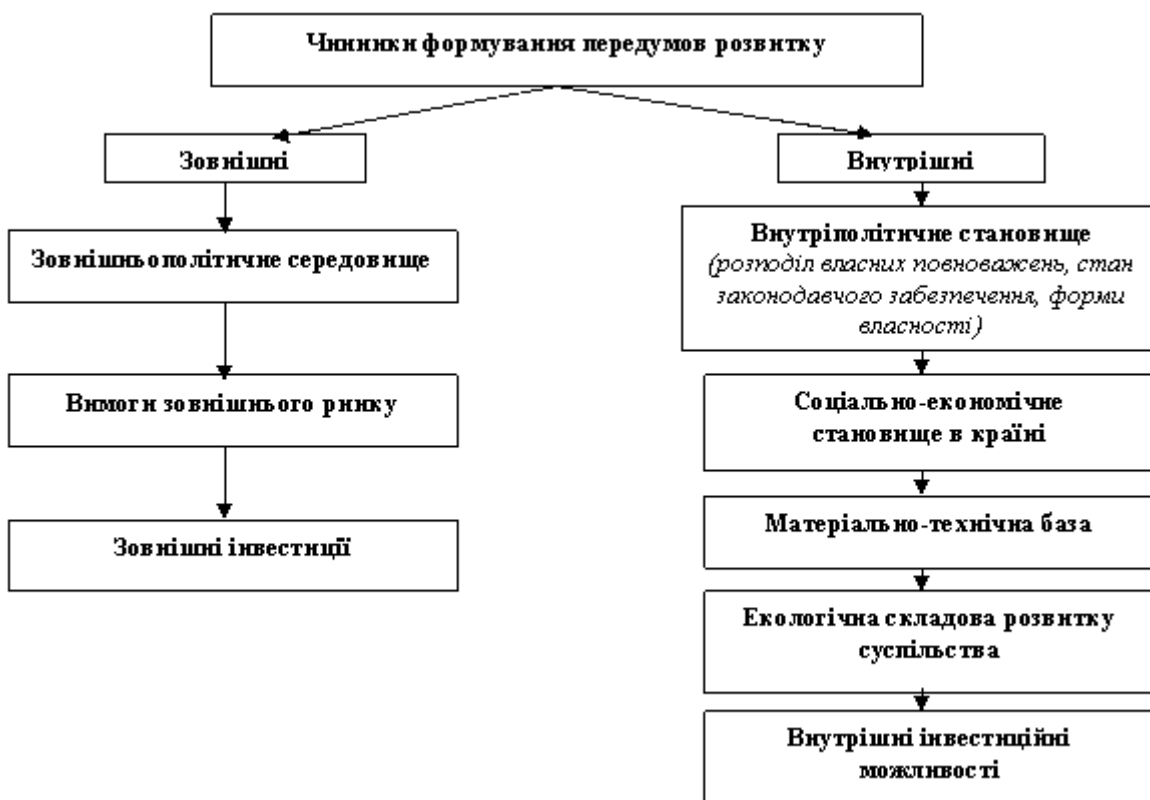

Рис. 1. Основні чинники формування передумов розвитку країни та її регіонів.
Сформовано і доповнено на основі джерела: [5, с. 32].

Регіони Українських Карпат, в тому числі Закарпатська область, характеризуються вигідним геополітичним розташуванням. Вони межують з п'ятьма європейськими державами, а саме: Угорщиною, Польщею, Словаччиною Румунією та Молдовою, і перебувають на перехресті міжнародних транспортних коридорів «Північ-Південь» і «Схід-Захід», що створює сприятливі умови для адаптації зарубіжного досвіду аграрного господарювання, зовнішньоекономічних контактів з суб'єктами сільськогосподарського виробництва, підвищує роль цієї території в інтеграції України в європейські структури. Транспортна доступність Закарпатської області стимулює ріст спільного підприємництва, сприяє інвестуванню коштів вітчизняних і зарубіжних інвесторів в аграрний сектор економіки краю та підприємства харчової промисловості. Станом на 01.01 2012 р. із усіх 364,3 млн. дол. США прямих іноземних інвестицій, які

надійшли в область, у виробництво харчових продуктів, було вкладено 41,1, або 11,3 % проти 18,1 млн. дол. США на початок 2006 р. [12, с. 235].

Серед зовнішніх чинників досить важливим є реноме країни та її регіонів на ринку інвестицій, що значною мірою залежить від рівня законодавчого захисту іноземних інвестицій та можливості вивозу прибутків [5, 16]. Інвестиційну привабливість України, в тому числі Закарпатської області, за видами економічної діяльності характеризує табл. 1.

Таблиця 1. Прямі іноземні інвестиції в економіці України та Закарпатської області за видами економічної діяльності*

(капітал на 31.12.2011 р.)

Види економічної діяльності	Україна		В тому числі Закарпатська область	
	млн. дол. США	частка у загальному обсязі інвестицій, %	млн. дол. США	частка у загальному обсязі інвестицій, %
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	827,5	1,7	2,7	0,8
Виробництво харчових продуктів	2065,7	4,2	41,1	11,8
Довідково: загальний обсяг інвестицій	49362,3	100,0	349,2	100,0
<i>Для порівняння: станом на 31.12.2005 р.</i>				
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	300,7	1,8	4,9	1,9
Виробництво харчових продуктів	1169,3	7,2	37,6	14,4
Довідково: загальний обсяг інвестицій	16375,2	100,0	261,3	100,0

*Розраховано на основі джерел: [14, с. 267; 12, с. 235; 13, с. 271; 11, с. 306].

Для іноземного інвестування загалом (табл. 1), в тому числі за видами економічної діяльності, характерні неоднозначні тенденції, оскільки, як свідчать дослідження частка у загальному обсязі інвестицій, що припадає на сільське, лісове та рибне господарство залишається незначною. Більш привабливим для іноземних інвестицій є виробництво харчових продуктів як в цілому по Україні, так і в Закарпатській області.

У ринковому середовищі для держави та її регіонів досить важливим чинником, безперечно, є стан торгово-економічних відносин із сусідніми та іншими країнами світу, зокрема наявність квот та обсяги експорту й імпорту певних товарів, тарифних та інших обмежень [5, с. 32]. У зв'язку з цим доцільно проаналізувати експортно-імпортні операції Закарпатської області, в тому числі в продовольчій сфері, межі якої на північному заході, заході й півдні співпадають з державним кордоном України з сусідніми країнами, а саме: Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією. Зовнішньоторговельні економічні відносини регіону із зарубіжжям у продовольчій сфері відображає табл. 2.

Таблиця 2. Товарна структура експорту-імпорту продовольчої продукції Закарпатської області*

(млн. дол. США)

	Експорт				Імпорт			
	2005	2008	2009	2011	2005	2008	2009	2011
Всього	552,3	1220,6	935,0	1397,6	686,4	1866,1	952,9	1997,9
<i>В тому числі продовольча продукція</i>								
Живі тварини; продукти тваринного походження	3,6	0,02	-	0,2	3,5	6,1	2,7	1,7
Продукти рослинного походження	9,5	7,0	14,5	9,3	1,6	6,6	4,5	9,8
Жири та олії тваринного або рослинного походження	0,05	-	-	4,0	0,1	0,3	0,5	0,2
Готові харчові продукти	17,8	47,6	37,7	45,2	13,9	46,5	29,8	52,7
Разом:	30,95	54,6	52,2	58,7	19,1	59,5	37,5	64,4
Аналізовані види, % до всього	5,6	4,5	5,6	4,2	2,8	3,2	3,9	3,2

*Розраховано за джерелом: [12, с. 218-219].

У товарній структурі експорту-імпорту Закарпатської області як усіма товарами, так і продовольчою продукцією переважає імпорт над експортом, внаслідок чого сальдо зовнішньої торгівлі товарами в усі аналізовані роки було негативним, в тому числі продовольчою продукцією, за винятком 2009 р.

Вигоди географічного й гео економічного розташування регіону не обмежуються наведеним переліком, оскільки сюди ще можна віднести інші фактори, що забезпечують як економічну, так і продовольчу безпеку, а саме: можливість використання альтернативних джерел електроенергії, будівництво міні гідроелектростанцій і використання потужності малих рік та потоків (кількість їх становить 9429), встановлення вітроенергетичних установок, які б виробляли дешеvu електроенергію. Окремі сільськогосподарські та спеціалізовані (несільськогосподарські) підприємства мають можливість збільшити розлив і реалізацію мінеральних вод із джерел родовищ, що знаходяться на їх території. Незначною мірою поки що використовуються підземні термальні води, що могло б сприяти розвитку тепличного господарства, зокрема його обігріву з метою нарощування виробництва овочевої продукції.

У географічній структурі зовнішньої торгівлі товарами Закарпатської області значну роль відіграють сусідні держави-члени Євросоюзу останньої і передостанньої хвиль його розширення (2004, 2007 р.). В цілому ж, торгівлю з суб'єктами області у 2011 р. вели партнери зі 100 країн світу. Серед партнерів найвагомішими були Угорщина, Російська Федерація, Німеччина, Чехія, Австрія, Китай та Словаччина.

Отже, можна стверджувати, що вигоди гео економічного та географічного розташування Закарпаття безпосередньо впливають на можливості розширеного відтворення продовольчої сфери та сприяють раціональному використанню сукупності еколого-економічних та соціальних особливостей регіону нині й у майбутньому.

До основних внутрішніх чинників формування передумов розвитку країни та її регіонів відносяться такі: розподіл власних повноважень; стан законодавчого забезпечення; форми власності; соціально-економічне становище в країні; матеріально-технічна база галузей, що забезпечують продовольчу безпеку; внутрішні інвестиційні можливості, а також екологічна складова розвитку суспільства.

Відповідно до організаційних і методологічних принципів ведення ЄДРПОУ (Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України) та державних статистичних класифікацій суб'єкти господарювання класифікуються за організаційно-правовою формою господарювання, видами економічної діяльності (рис. 2), адміністративно-територіальною належністю тощо.

У структурі суб'єктів ЄДРПОУ Закарпатської області на сільське, лісове та рибне господарство припадає 10,7 %, а в Україні – 6,6 % до загальної кількості суб'єктів. Водночас на промисловість регіону припадає 10,7 % до всіх суб'єктів ЄДРПОУ, в той час як в Україні – 9,8 %. Однак у промисловості не виділяється кількість суб'єктів у виробництві харчових продуктів як по Україні, так і Закарпатській області [12, с. 83].

Продовольчу безпеку серед внутрішніх чинників характеризує наявність ріллі у складі сільгоспугідь, в тому числі в розрахунку на одну особу (табл. 3).

Таблиця 3. Сільськогосподарські угіддя, в тому числі рілля, в цілому та в розрахунку на одну

особу в Україні та Закарпатській області* (на кінець року, тис. га)

Україна та Закарпатська область	1990	2005	2008	2009	2011
<i>Україна</i> сільгоспугідь, всього	41374,4	37039,4	36603,8	36554,8	41557,6
в т.ч. ріллі	33407,1	30883,1	30887,0	30930,3	32498,5
Чисельність наявного населення, тис. осіб	51838,5	46929,5	46143,7	45782,6	45453,3
Припадає на одну особу, га сільгоспугідь	0,80	0,79	0,79	0,80	0,91
в т.ч. ріллі	0,64	0,66	0,67	0,68	0,71
<i>Закарпатська область,</i> сільгоспугідь, всього	414,7	413,8	408,2	406,5	404,7
в т.ч. ріллі	188,3	196,9	195,6	194,6	193,8
Чисельність наявного населення, тис. осіб	1258,1	1245,4	1243,4	1244,8	1250,7
Припадає на одну особу, га сільгоспугідь	0,33	0,33	0,33	0,33	0,32
в т.ч. ріллі	0,15	0,16	0,16	0,16	0,15
Закарпатська область, % до України сільгоспугідь, всього	1,0	1,1	1,1	1,1	1,0
в т.ч. ріллі	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
Чисельність наявного населення, тис. осіб	2,4	2,6	2,7	2,7	2,8

*Джерело: [8, с. 227,228; 14, с. 151, 330; 12, с. 108, 328].

Дослідження свідчать, що в Україні у 2011 р. порівняно з 2009 р. площі сільгоспугідь мають тенденцію до збільшення, в регіоні навпаки – до незначного але зменшення, в тому числі ріллі (табл. 3). Загрозу національній економічній безпеці в Україні представляє зменшення чисельності населення в аналізованих роках, однак в регіоні в 2011 р. проявилась позитивна тенденція щодо виходу з демографічної кризи, оскільки порівняно з 2008 р. населення збільшилось на 0,6 % або на 7,3 тис. осіб.

Низький рівень продовольчої безпеки регіону характеризується кількістю сільгоспугідь і ріллі, передусім у розрахунку на одну особу. Порівняльний аналіз свідчить, що в Закарпатській області у 2011 р. на одну особу припадало сільгоспугідь 0,32 га, в тому числі 0,15 га ріллі, тобто відповідно у 2,8 та 4,7 рази менше ніж в середньому по Україні. Багатократний розрив у забезпеченості сільгоспугіддями та ріллею у розрахунку на 1 особу в регіоні порівняно з аналогічними середньоукраїнськими показниками приводить до висновку, що Закарпатська область не може в достатній мірі забезпечити свою продовольчу безпеку по окремих провідних видах рослинницької продукції.

Суттєвий вплив на продовольчу безпеку України та Закарпатської області мали трансформаційні процеси у сфері володіння та використання земельних угідь сільськогосподарського призначення, що характеризує табл. 4.

Таблиця 4. Сільськогосподарські угіддя у володінні та користуванні усіх категорій господарств, в тому числі сільгоспідприємств та господарств населення України та Закарпатської області*

(на кінець року, тис. га)

Україна та Закарпатська область	1990	2005	2009	2011
<i>Україна</i>				
Усі категорії господарств	41374,4	37039,4	36554,8	37827,1
в т.ч. у володінні та користуванні: сільгоспідприємств	38705,4	22116,7	20864,4	21265,3
господарств населення	2669,0	14922,7	15690,4	16561,8
Господарства населення, % до всіх категорій господарств	6,4	40,3	42,9	43,8
<i>Закарпатська область</i>				
Усі категорії господарств	475,9	453,3	452,6	451,7
в т.ч. у володінні та користуванні: сільгоспідприємств	358,7	54,6	55,7	49,2
господарств населення	56,0	348,1	350,8	355,5
Господарства населення, % до всіх категорій господарств	11,8	76,8	77,5	78,7

*Розраховано за джерелом: [14, с. 151; 13, с. 152; 12, с. 108].

Площа сільськогосподарських угідь господарств населення в Україні збільшилась з 6,4 % у 1990 р. до 43,8 % у 2011 р., а в досліджуваному регіоні господарства населення зайняли провідну роль у сфері володіння та користування сільськогосподарськими угіддями, оскільки на їх частку у 2011 р. припадало 78,7 % всієї площі сільгоспугідь. Якщо в Україні більш як 56 % всіх сільгоспугідь припадає на сільськогосподарські підприємства, то в Закарпатській області тільки 10,9 %. Отже, основними товаровиробниками багатьох видів рослинницької продукції в Україні є сільгоспідприємства, а в Закарпатській області – господарства населення.

Однак, помітною є тенденція до зменшення посівних площ і передусім більш ніж чотириократне зменшення площ кормових культур в Україні та майже двохкратне в Закарпатській області, крім того, ліквідація тваринницьких комплексів у сільгоспідприємствах країни призвели до різкого зниження основних видів поголів'я тваринництва і негативно позначились на продовольчій безпеці у виробництві та переробці такої продукції.

В умовах Закарпатської області природно-ресурсна база продукції побічного лісокористування є істотним резервом для продовольчої сфери регіону, оскільки ліси та лісовкриті площі займають найбільшу частку стосовно всіх земель, тому важлива роль у продовольчій безпеці належить саме розділу 02 – лісове господарство та лісозаготівлі, і зокрема групі 02.3 – збирання дикорослих недревних продуктів, зокрема такому виду, як збирання соків (березового, кленового тощо), грибів, ягід і т.д.

Забезпечення продовольством регіону формується і за рахунок наявності значних площ полонинських угідь та їх природно-ресурсної бази. Лише в Закарпатській області налічується 185,4 тис.га сіножатей та пасовищ (станом на 01.01.2012 р.), більшість з яких розташовані на полонинах – субальпійських луках Українських Карпат. Найбільші площі полонинських лук розташовані в районах: Рахівському, Тячівському, Міжгірському, Хустському, Свалявському [6, с.109]. На сіножаті та пасовища припадає 45,8 % всіх сільськогосподарських угідь регіону, у передгірній – 54,9 %, в гірській – 72,8 %, у той час як у низинній природно-економічній зоні тільки 24,9 % до загальної площі сільгоспугідь цих зон. У гірській зоні площа сіножатей та пасовищ перевершує площу ріллі у 2,3 рази.

Отже, враховуючи наявність незначних площ орних земель у гірській та передгірній природно-економічних зонах, і несприятливі умови для ведення сільськогосподарського виробництва (малоконтурність земель сільськогосподарського призначення, вертикальну зональність, значно менший вегетаційний період порівняно з низинною природно-економічною зоною тощо), які неспроможні вирішити свою продовольчу безпеку в основних видах рослинницької продукції, доцільно їх спеціалізувати на вирощуванні та виробництві продукції тваринництва, оскільки все наявне поголів'я основних видів тваринництва, яке налічується в господарствах гірських районів регіону, має змогу протягом 100-115 днів у році випасатися на полонинах, а це вагомий резерв виробництва тваринницької продукції в горах. Низка чинників, до яких відносяться: гірський рельєф, клімат, пасовищні трави, в тому числі й лікарські, сприяють відгодівлі здорового молодняка та виробництву високоякісної продукції тваринництва. Незаперечним є факт, що потенціал полонинських угідь далеко не використаний, але для підвищення їх продуктивності необхідні певні капіталовкладення й апарат управління, який постійно буде займатися відтворенням продуктивності пасовищ та їх утриманням [13, с.156].

За водозабезпеченістю Закарпатська область займає перше місце в державі. Гідроенергетичний потенціал річок регіону становить $\frac{1}{4}$ потенціалу України. Область надзвичайно багата на водні ресурси, на її території беруть початок 9429 рік, річок і потічків, знаходиться 137 природних і штучних водойм. Загальна площа водного басейну області становить 15 тис. га. Проте проблема питного водопостачання існує майже в кожному місті та селищі [14, с. 15].

В піднесенні економіки області ключовою є політика енергоефективності: самоенергозабезпечення та енергозбереження у виробництві продовольчої продукції за рахунок гідроенергетичних ресурсів регіону. За розрахунками Державного проектного інституту «Львівський Промбудпроект», сумарний потенціал гідроенергетичних ресурсів регіону становить понад 45 млрд. кВт год на рік, з них 30 млрд. кВт є реальними для освоєння, що у багато разів перевищує потреби області [15]. У Програмі енергозабезпечення регіону особливе значення приділяється створенню мікро-ГЕС (≤ 100 кВт). Їх будівництво потребує незначних затрат, швидко реалізується (не заморожуються кошти) і окупається. При цьому мікро-ГЕС ні в якому разі не слід розглядати як альтернативу програмі освоєння ГЕС малої і середньої потужності. Це повинна бути програма, яка логічно доповнює програму більш потужної гідроенергетики і дасть можливість краще і раціональніше використати багаті водні ресурси краю.

ВИСНОВКИ

Проведені дослідження свідчать, що Закарпатська область недостатньо забезпечена сільськогосподарськими угіддями, передусім орними землями та посівними площами, внаслідок чого низьким є рівень продовольчого забезпечення регіону у вирощуванні та переробці зернових культур. На продовольчу безпеку регіону, особливо у виробництві тваринницької продукції, негативний вплив справило двохкратне зменшення площ кормових культур, а також ліквідація тваринницьких комплексів, що призвело

до різкого зниження основних видів поголів'я тваринництва. В умовах області суттєва роль у продовольчій безпеці належить продукції побічного користування лісу. На внутрірегіональному рівні найнижчою є забезпеченість орними землями у гірській та передгірній природноекономічних зонах, що свідчить про низький рівень їх продовольчого забезпечення.

Подальші наукові публікації будуть зосереджені на дослідженнях можливостей розширення виробництва сільськогосподарської продукції в регіоні на екологічній основі.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. / Редакційна рада : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. – Т. 1 / [Відп. редактор Мочерний С. В.]. – 2002. – 864 с.
2. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. / Редакційна рада : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. – Т. 2 / [Відп. редактор Мочерний С. В.]. – 2002. – 952 с.
3. Енергетична програма Закарпатської області до 2015 року. – Ужгород, 1997. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.carpathia.gov.ua/ua/153.htm>
4. Класифікація видів економічної діяльності ДК009:2010 [Електронний ресурс]: Національний Класифікатор України/ Держспоживстандарт України від 11.10.2010 № 457. – Режим доступу: http://www.ubc.ua/Links/codes_ua2.html
5. Прадун В.П. Сталій розвиток регіональних і агропромислових комплексів / В. П. Прадун; НАН України. Об'єдн. ін-т економіки. – Київ, 2005. – 256 с.
6. Природні багатства Закарпаття/(Кол. авт.; упоряд. В.Л.Боднар). – Ужгород: Карпати, 1987. – 284 с.
7. Продовольчий комплекс України : стан і перспективи розвитку / Л. В. Дейнеко, А. О. Коваленко, П. І. Коренюк, Е. І. Шелудько; за ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : Наук. думка, 2007. – 276 с.
8. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2009 рік / за ред. Ю. М. Остапчука; Державний комітет статистики України. – К., – 2010. – 375 с.
9. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 566 с.
10. Статистичний щорічник Закарпаття за 2005 рік/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. І. В. Ільтьо. – Ужгород, 2006. – 591 с.
11. Статистичний щорічник Закарпаття за 2009 / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2010. – 543 с.
12. Статистичний щорічник Закарпаття за 2011 рік/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2012. – 543 с.
13. Статистичний щорічник України за 2005 рік/Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Видавництво «Консультант», 2006. – 574 с.
14. Статистичний щорічник України за 2011 рік/Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2012. – 558 с.
15. Стратегія економічного та соціального розвитку Закарпатської області до 2015 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.carpathia.gov.ua/ua/150.htm>.
16. Економіка аграрного сектору : [навч. посіб.] / В. К. Збарський, М. А. Лендел, В. І. Мацибора, А. А. Чалий; за ред. чл.-кор. УААН, професора М. А. Лендела. – К. : НУБіП України, 2009. – 410 с.

Одержано 03.03.2013р.

© **Газуда Леся Михайлівна**, к.е.н., доцент, кафедра економіки підприємства, менеджменту та логістики, ДВНЗ „Ужгородський національний університет”

Ерфан Віталій Йосипович, к.е.н., доцент кафедри фінансів та економіки, Карпатський університет імені Августина Волошина